

TÜRKLER'İN KULLANDIĞI ARMALAR

Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

A - ÇİFT BAŞLI KARTAL ARMASI

Kartalın Orta Asya Türklerinde totem hayvanı olarak kabul olunduğunu çeşitli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Birçok kavimlerin, insanların hayvanlarla münasebeti sonucu türediğine inanılmaktadır. Bu arada Şamanın da kartalın bir kadınla birleşmesinden meydana geldiği kabul edilmektedir. Eski Türkler'de kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala başvurup yalvarırlardı. Bundan doğan çocuklara kartaldan türemiş denirdi. Yakutlar'ın inancına göre "Oğı İmıta" denilen kuş şeklinde bir ruh vardır. Çocukların başında öterek neslin hareketli olacağını haber verir. (1)

Oğuzhan'ın altı oğlundan herbirinin birer kuş ongunu vardı. Moğolların, İlhanlıların da yirmidört boy teşkilatı ve her boyun avcı kuşlardan ongunları vardı. Birçok Türk büyüklerinin de kuş ile ilgili isimler taşıdıklarını biliyoruz. Mesela Toğan Han, Tuğrul Han, Çağrı Bey, Sungur Bey gibi. (2)

XI. yüzyıldan itibaren hem Anadolu hem de etrafta küçük devletler kuran Türkler'in çifte kartal armasına sahip olduklarını zamanımıza kadar korunmuş birçok eserden öğrenmekteyiz. 1170-1197'ye kadar başta bulunan Sancar Atabeyi İmadeddin Zengi ve Takipçisi Gıbeddin Meccid'in namına darb edilen sikelerde rastalanan çifte kartal arması bu

güne kadar Anadolu Selçuklu coğrafyasında tanıyabildiğimiz en eski bir Türk numunesidir. Yalnız bu küçük Türk emireti tarafından değil, aynı zamanda diğer Türk emiretlerinin dahi alametlerinin bu arma olduğunu Diyarbakır şehrinin kale duvarları bize gösteriyor. 1208 tarihinde Artuklular'dan Nasıreddin Mahmud'un inşa ettirdiği Uluban Kalesinin dış kitabesinin üst tarafında kabartma olarak taştan yonulma ve yine aynı hükümdarın inşa ettirdiği "Yedi Kardeş" adını taşıyan ikinci bir kale üzerindeki diğeri müstemleke bir Türk kalesi üzerine yapılmış çifte kartal armasının muhafaza edilmiş bir şeklidir. (3) 1965 yılı kazısında Beyşehir Kubadabad büyük sarayında bulunan çifte başlı kartalı yıldız çinilerden birinin gövdesi üzerinde görülen "Es Sultani" yazısı çifte başlı kartalın sarayı yaptıran Alaeddin Keykubat'ın arması olarak kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Konya kalesinden daha önce tanıtılan taş kabartmada da iki kartal arasında aynı şekilde "Es Sultani" yazısı var. (4) Yine Alaeddin Keykubat döneminde inşa edilen Konya şhri kale duvarlarının eski kapısı üzerinde gayet büyük, günümüzde Konya müzesinde korunan çifte kartal arması Türk sanatının şüphesiz en güzel örneklerindedir. (5)

Bu arma şekli yalnız Anadolu Türklerinde değil, aynı zamanda diğer çevre memleketlerde hüküm süren Türkler'de dahi bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ka-

hire şehri surları, diğeri ise Ani şehri duvarları üzerinde bulunmaktadır. (6) Diyarbakır kalesini Abaka Han zaptettikten sonra 1279 tarihinde namına bastırıldığı bir sikke üzerine çift başlı kartal ve onun üzerinde sağa doğru koşan bir tavşan bulunmaktadır. (7)

İslam olmayan diğer Türkler'de de kuşların arma olarak kullanıldığı görülmektedir. Nagy-Szent-Miklos definesinde bir altın vazunun üstünde bir kartal resmi bulunmakta ve çıplak bir kızın elinde kartalın ağzına doğru bir kadeh tutar şekilde tasvir edilmektedir. Macaristan'da eski zamanlardan beri Jazsbereny'de bir fildişi borazan saklanmakta idi ki sonra 1816'dan itibaren bunu millî müzeye nakletmişlerdir. Halk arasında bu borazanın en eski devirlerde yedi rüesasından birisi olan Taş'ın oğlu Lél olduğu rivayeti dolmaktadır. İşte bu borazanın üzerinde de bir kartal resmi göze çarpmaktadır. Bu kartalı bazı Macar âlimleri Bizansın kartalı zannetmişler ve Bizans tesiriyle meydana getirilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Halbuki Bizans'a kartalın XII. yüzyılda geçtiği ispatlanmıştır. Gerek Nagy-Szent-Miklos ve gerekse bu Macar borazanı bu devirden daha evvel oluşturulmuştur. Macar alimlerinden Feher Géza Bulgar Türkleri'nin de kartalı arma olarak kullandığını arkeoloji araştırmaları neticesinde meydana çıkan eserlere dayanarak açıklamaktadır. Bütün bunlar Bizans'ın kartalı arma olarak almasından çok evveldir. (8)

Türkler'de arma olarak kullanılan ve çok sayıda örneği bulunan kartalların çift başlı olarak yapılması üzerinde de görüşler belirtilmektedir. Bunların çift başlı olarak yapılmasında iki neden ileri sürülmektedir. Bunlardan birisi yedi başlı devler gibi, kartalın çift başı ve gagası gücünü ve fevkaladeliğini artıracığıdır. Diğeri

ise sanat eserlerinde tasvir edilirken simetri mevcudiyetidir. (9)

B - KARTAL ARMASININ MENŞEİ MESELESİ

Heraldik konusu ile uğraşanlar, zaman itibariyle en eski çifte kartal motifine Hitit eserlerinde rastladıktan sonra bu arma şeklinin ilk defa milattan önceki bir kavim tarafından kullanıldığını ve Türkler'in Anadolu'ya yerleştikten sonra bu Hitit eserlerinden aldıklarını belirtir. (10)

Milattan önceki devrelere ait Anadolu Hitit eserlerinde çifte kartal tasvirine çok rastlanmaktadır. Fakat bu durum çifte kartalın yalnız Hititler'e ait bir motif olduğunu gösterecek mahiyette değildir. M.Ö. 2000 yıllarına ait Hitit eserleriyle M.S. XII. yüzyıla, yani Türkler'in çifte kartal motifini kullandıkları zamana kadar takriben üçbin yıllık bir zaman vardır. Bu zaman içerisinde Anadolu'da birbirini takip eden birçok sanatlar ortaya çıkmış ve bunlarda kartal armasına rastlanmamaktadır. (11)

Oysa Çin Türkistanında Avrupa alimlerinin Çin Türkistanı Turfan'da yaptıkları arkeolojik kazılar sonucunda meydana muazzam bir medeniyet kalıntısı çıktı. Bunun III. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar bu sahada yaşayan Uygur Türklerine ait olduğu bilinmektedir. (12) Turfan coğrafi bölgesinin Kızıl şehri civarında oturan Türkler'e ait olduğu orada bulunan Türk yazıları ile ispat edilmiş bir mabedin tavan süslemesinde çifte kartal motifine hem de arma şeklinde tasvir edilmiş olarak rastlanmıştır. (13)

Acaba Çin ve Hindistan sanatında olmayan bu motifi Türkler Anadolu'ya gelmeden ve Hitit eserlerini görmeden nereden almışlardır? Burada iki mühim hadiseyi nazarı itibara almak zorunludur. Bun-

lardan birisi Türkler'in ictimaf hayatı, diğeri ise umum bedevi Asya sanatına aittir. Bütün ibtidai milletlerde olduğu gibi eski Türkler'in de bir takım millî totemlere sahip oldukları ve yüksek bir medeniyet seviyesine ulaştıkları zaman totem kuşlarını millî alametler olarak arma şeklinde kullandıkları pek tabiidir. Burada kartal iki başlıdır. Meselenin bu yönünü ise yukarıda bahsedilen ikinci hadise halledecektir. Kuzey Asya'nın çeşitli noktalarında bulunan ve umumiyetle altın ve gümüş gibi madenlerden yapılan eserler bize milattan önceki devrelerde buraları iskân eden milletlerin sanatına ait bir hususiyet göstermektedir. (14) Çift başlı kartalların en iyi açıklamalarını Yakut Türklerinin efsanelerinde bulmak mümkündür. Sibirya'nın tundraları arasında uzun süre, dış alemle ilgilerini kesmiş olan Yakutlar eski Türk kültürü ile dil yadigarlarını muhafaza ederek, geçen yüzyıla kadar getirmişlerdir. (15) Doğu Rusya'nın Licaterinodar eyaletinin Kransokurtak şehri yakınlarında bulunan bir gümüş levha bize iki kartalı daha birleşmeden evvelki şeklinde göstermektedir. Böylece bu motifin menşei meselesi açık bir şekilde anlaşılıyor. Çifte kartal, çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu Kuzey Asya kavminin ictimai hayatından doğmuş ve yine bu kavim tarafından tasvir edilmiş bir motiftir. (16)

Hititler'in sanatı bir takım yabancı unsurlardan meydana gelmiştir. Hatti memleketinde başta bulunan yüksek tabakanın Hint-Avrupa dil ailesine mensup olmasına rağmen, başka diller konuşan topluluklar da Hititler'in içerisinde bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının dilleri tesbit edilememiştir. Bu bilinmeyen dili konuşanların Asya'dan buraya gelme bir kavim olduğu bazı sanat eserlerine dayanarak tahmin edilmektedir. Bu tahmini kuvvetlendiren bazı deliller vardır. Asya sanatında bulu-

nan uzun örülmemiş saçlarıyla erkek tasvirleri Hitit eserlerinde de bulunmaktadır. Boğazköyde bundan dörtbin sene önce konuşulan sekiz lisan içinde Turanî kavme ait bir lisanın varlığı nazarı itibara alınırsa, o zaman çifte kartal motifinin dahi henüz bilinmeyen Asya milleti tarafından Anadolu'ya getirildiği kuvvetli bir surette tahmin edilebilir. (17) Bu durumun netlik kazanması için filolojik çalışmaların belirli bir mesafe katetmesi gerekmektedir. Hitit dilinin okunabilen metinleri arasında tavsan, hükümdar, efendi manasına gelen tabş-ala kelimesi bulunmaktadır. Bu kelimenin -ala ekini bir tarafa bırakırsak kelimeyi Tükçede tavşan sözünün eski şekli olan tabışgan kelimesi ile karşılaştırabiliriz. Bu kelimenin varlığı mühim bir mana ifade eder. Eğer o devirlerde Anadolu'da Türk unsuru olmasa idi veya Hititler Türkler'le temas etmemiş olsaydı, bu kelimeyi nereden alırlardı? (18) Yine de bu örnekler çoğalmadan kesin birşey söylemek güçtür. Konumuza dönerssek çift başlı kartalın Hititler'e nereden geldiğinden daha çok bizi ilgilendiren Türkler'in çift başlı kartalı Anadolu'ya dahi gelmeden kullandıkları ve yaydıkları gerçeğidir. Yani diyebiliriz ki Türkler kartalı kendileri bulup, geliştirmiş ve arma olarak kullanmışlardır. Türkler'in göçleriyle beraber kartal batıya geçmiştir.

C- KURT BAŞI ARMASI

Kurdun Türkler'de önemli bir yeri ve ehemmiyeti vardır. Kurt Göktürkler'de olduğu gibi bazen valide, Uygurlarda olduğu gibi bazen pederdir. Oğuzlar'da ise Türk hanlarıyla Türk kavminin müşkil zamanlarında harikulade halas ve fütühat yolları gösteriyor. (19) Kurtla ilgili çeşitli kaynaklarda, özellikle Çin kaynaklarında bilgilere rastlanmaktadır. Hatta bunun üzerine efsaneler az değildir. Şüphesiz

Türklerin Kurt başlı bayrak kullanmalarında, onu bayraklarının ucunda arma olarak taşımalarında geçmişten gelen bir takım inançların, efsanelerin etkisi çok fazladır. Bozkurt efsanesi açık bir şekilde yalnız eski Çin Tarihi kaynaklarında ve Türk kavimlerinin menkıbe ve rivayetlerinde vardır.⁽²⁰⁾ Bunlardan Uygurca yazılmış bir Oğuz menkıbesinde Oğuz Kağan ilk büyük Türk devletini meydana getirdiği zaman, bir toydon (ziyafet) sonra beylere "Buyanımız (Bayrak, Alem.) Gök Kurt olsun" demektedir.⁽²¹⁾ Bu menkıbeden de anlaşıldığına göre Türkler'de kurdun ayrı bir yeri ve değeri vardır.

Arma olarak kurt Göktürkler'de meydana çıkmaktadır. Göktürkler bayraklarının tepesine yerleştirdikleri bu kurtları altından yapmaktadırlar. Çin kaynakları da "bir dişi kurttan türediklerine inandıkları için bayraklarının tepesinde altından yapılmış bir kurt başı vardır" demektedir. Firdevsi'nin Şehnamesi içinde de Turanlıların kurt başlı bayraklarından söz edilmektedir. Göktürk çağında ve hatta Göktürk devletinin yıkılışından sonra, memuriyet, komutanlık, hatta bağımsızlık verme alameti olarak verilen bu kurt başlı bayrak Orta Asya tarihinde büyük önem taşıyordu. Çünkü Göktürkler'den sonra Çin de bu bayrağı kullanma yoluyla Türk kavimlerini tesirleri altında tutmuştu. Ancak sonradan, bu sembol birdenbire kaybolur. Fakat Firdevsi bunu Şehname'sinde unutmamıştı. Türk geleneklerine göre, kurt Oğuz Kağan ile Anadolu'ya gelen Türkler'e yol göstermişti. Dede Korkut da "kurdun yüzü mübarektir" diyordu. Ancak kurt bundan sonra yine kaybolmuştu.⁽²²⁾

1709-1740 yıllarında Ruslar'a karşı savaşan, Uralların kuzeyindeki Başkurt Türkleri'nin de, kurt başlı bir bayrak kullandıkları bilinmektedir.⁽²³⁾ Bu şekilde

kurt başının arma olarak Göktürkler'den başlayarak Başkurtlar'a kadar geldiği görülmektedir.

D - DİĞER ARMALAR

Türkler yalnız kartal ve kurt başı armaları kullanmamışlardır. Şüphesiz yaygın olanları bu belirtmiş olduğumuz armalardır. Bunların dışında köpek ve ejdere de arma olarak rastlamak mümkündür.

Köpeği arma olarak Macaristan'da oturan Kuman Türklerinde görmekteyiz. Kumanlar Dinyeper ve Bug nehirleri arasında oturuyorlardı. İşte bu nehirleri temsil etmek üzere Kumanlar'ın armasında iki hafif dalgalı kalınca hat göze çarpmaktadır. Bu hatların arasında da Kumanlar'ın meşhur köpeklerinin resmi vardır.⁽²⁴⁾

Köpek eski Türkler'de totem olarak kullanılmıştır. Bu eski Türk takviminde bir de it yani it yılı mevcuttur. Daha sonra It-barak tabiri Türk tarihinde pek maruftur. Barak sözünün bir kabile ismi olarak da kullanılması köpeğin totem olarak kabul edildiğinin en eski izlerinden biridir. Barak kelimesini Kaşgarlı Mahmut şu şekilde açıklıyor: "Efsanevî bir kuştur. Bu yırtıcı kuş ihtiyarlayınca iki yumurta yumurtlar; birincisinden kendisinin son nesli olan yavrusu çıkar, diğerinden Barak denilen köpek çıkar. Bu köpek çok koşar ve avı yemiyerek saklar, sahibine getirir."⁽²⁵⁾

Ejderin de arma olarak kullandığı üzerinde durulmaktadır. Fakat ejderin Türkler'de devlet arması olarak kullanıldığı üzerine elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak buna yapılacak bir takım çalışmalardan sonra karar verilebilecektir. Selçuklu bayrakları arasında ejderli bayraklara rastlanmaktadır.⁽²⁶⁾ Artuklular'da binalarda ve sikkelerde bu motifin bir sembol olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁽²⁷⁾ İlhanlılar'ın bu motifin yayılma-

sında rolleri bulunduğu göz önünden uzak tutulmamalıdır. Bununla beraber Orta Asya'da Tarançılar gibi ziraatçı Türkler'de "Hanning belgüsü aizdakar" Hanın belgesi ejderha gibi deyişlere rastlanmaktadır. (28) Bu kısa bilgilerden sonra ejderhanın bir devlet arması olarak kullanıldığının bir netlik kazanmadığını söyleyebiliriz.

NOTLAR

1. Öney, Gönül, Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal, Ankara, 1972, s. 166-167.
2. Öney, Gönül, A.g.e., s. 167.
3. Ağaoglu Mehmet, "Çiftçe Kartal Arması", Millî Arma Müsabakası Şartnamesi, Ankara, 1926, s. 48; Max van Berchem Josef Strzygovski, Amida, Paris, 1910, res. 37, s. 95, res. 43, s. 93.
4. Öney, Gönül, A.g.e., s. 167
5. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 49.
6. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 49.
7. Karabacek, Josef, Orientalischen Altertumskunde, I. Cilt, Wien, 1907, s. 17.
8. Orkun, Hüseyin Namık, "Eski Türkler'de Kartal Arması", Türklük, sayı 7, İstanbul, 1939, s. 31.
9. Ögel, Bahaddin, Türkler'de Kartal ve Kartal Arması", Türk Kültürü, sayı 118, Ankara, 1972, s. 216-217.
10. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 36.
11. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 51.
12. Grünwedel, Albert, Altbudhistische Kultstätten in Chinesisch-Türkistan, Berlin, 1912, s. 129.
13. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 52.
14. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 53.
15. Ögel, Bahaeddin, A.g.m., s. 216-217.
16. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 53-54.
17. Ağaoglu Mehmet, A.g.m., s. 55.
18. Orkun, Hüseyin Namık, Türk Tarihi, I. Cilt, Ankara, 1946, s. 20.
19. Togan, A. Zeki Velidi, "Türk Efsanelerinde Millî Alametler", Millî Arma Müsabakası Şartname, Ankara, 1926, s. 7.
20. İnan, Abdulkadir "Tarihimizde ve Efsanelerimizde Bozkurt", Millî Arma Müsabakası Şartnamesi, Ankara, 1926, s. 27.
21. Samih Rifat, "Millî Aramız Nasıl Olmalı?", Türk Uranlarına ve Armalarına Dair Muhtıra, İstanbul, 1926, s. 12.

22. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI. Cilt, Ankara, 1984, s. 309.
23. Ögel, Bahaeddin, A.g.e., s. 309.
24. Orkun, Hüseyin Namık, "Kumanlarda Arma", Türklük, sayı 2, İstanbul, 1939, s. 143.
25. Orkun, Hüseyin Namık, "Kumanlarda Arma", s. 143.
26. Ögel, Bahaeddin, A.g.e., s. 312.
27. Köprülü, Mehmet Fuad, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul, 1983, s. 67.
28. Ögel, Bahaeddin, A.g.e., s. 312.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağaoglu Mehmet, "Çifte Kartal Arması", Millî Arma Müsabakası Şartnamesi, Ankara, 1926, İktisat Matbaası.
- Grünwedel, Albert, Altbudhistische Kultstätten in Chinesisch-Türkistan, Berlin, 1912, Georg Reimer.
- İnan, Abdulkadir, "Tarihimizde ve Efsanelerimizde Bozkurt", Millî Arma Müsabakası Şartnamesi, Ankara, 1926, İktisat matbaası.
- Karabacek, Josef, Zur Orientalischen Altertumskunde, I. Cilt, Wien, 1907, Kommission bei Alfred Hölder.
- Köprülü, Mehmet Fuad, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul, 1983, Ünal Matbaası.
- Orkun, Hüseyin Namık, "Eski Türkler'de Kartal Arması", Türklük, sayı 7, İstanbul, 1939, Güven Basımevi.
- Orkun, Hüseyin Namık, "Kumanlar'da Arma", Türklük, sayı 2, İstanbul, 1939, Güven Basımevi.
- Orkun, Hüseyin Namık, Türk Tarihi, I. Cilt, Ankara, 1946, Akba Kitabevi.
- Ögel, Bahaeddin, "Türkler'de Kartal ve Kartal Arması", Türk Kültürü, sayı 118, Ankara, 1972, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI. Cilt, Ankara, 1984, Başkanlık Basımevi.
- Öney, Gönül, Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal, Ankara, 1972, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Samih Rifat, "Millî Aramız Nasıl Olmalı?" Türk Uranlarına ve Armalarına Dair Muhtıra, İstanbul, 1926, Cumhuriyet Matbaası.
- Togan, A. Zeki Velidi, "Türk Efsanelerinde Millî Alametler", Millî Arma Müsabakası Şartnamesi, Ankara, 1926, İktisat Matbaası.